

הכנס החצי שנתי של הפדור לספרות ילדים ונוער
100 שנים להולדת קסטנר.

התבוננות מחודשת בספריו של א. קסטנר ובאיריו של ו. טריו

מאת: סבינה שביד

יום הולדתו ה-100 של אריך קסטנר זיכה אותנו לאחרונה בתרגום חדש של ספריו ובכמה מאמרים על יצירתו. גם אני חזרתי וקראתי מחדש כמה מספרי קסטנר שזכרתי מילדותי והופתעתי לראות עד כמה הם חיים ורעננים גם היום. יתכן שרעננות זאת נובעת מן התכונה, שקסטנר עצמו העריך ביותר, והיא האותנטיות של הווית הילד. בדברים שאמר לרגל קבלת פרס אנדרסן טען קסטנר ש"תנאי הקובע לגבי סופר ילדים אינו היותו מכיר ילדים, אלא היותו זוכר את ילדותו. מה שהוא כותב אינו מבוסס על תצפיות אלא על היזכרות עצמית". (1)

ספריו רבי העלילה, שהם מעין "מותחנים" לילדים, מתרחשים בסביבה המציאותית, המתוארת בריאליזם בלתי מתפשר, של גרמניה שבין שתי מלחמות העולם. ולמרות הז'אנר "הקל" כביכול טעונים ספריו מסרים ערכיים רבים.

אני יודעת שהיום אין זו מחמאה! דמויותיו מסוגלות לאהוב, לנהוג מתוך תחושת מסירות, אחריות, להושיט עזרה לזולת. קסטנר רואה בכל אלה ערכים, שאותם צריך לטפח ולאורם יש לחיות. קסטנר מתאר אנשים היכולים לשמש דוגמה ומופת להתנהגות ראויה למרות שהם אינם דמויות אידאליות שאין בהם דופי.

דמויותיו מורכבות ורבות פנים. דוקא המורכבות היא המשכנעת את הקורא באמת הפנימית של הדמויות ושל העלילה, תהיה מוזרה ככול שתהיה.

למשל האדון גרונדייס (מתוך **אמיל והבלשים**) נראה כאדם טוב, אבל הוא מסוגל גם להיות רע מאד. אנטון (מתוך **פצפונת ואנטון**), הוא ילדוטי ושובב, אך עם זאת, נבון, אמין, אחראי ובעל תושיה. פצפונת היא ילדה קלת דעת. בשביל משחק מעניין היא מוכנה לרמות את הוריה, אך היא מסוגלת גם למסירות לחבר והיא איננה סנובית כמו אמה ורבים מבני מעמדה. היא שופטת אנשים לפי התנהגותם ולא לפי מעמדם ובסך הכל היא ילדה קצת טיפשה, וקצת אמיצה ונדיבה.

אריך קסטנר מעיז לצחוק ולהתבדח על חולשות אנוש ביחס לכל אחד מגיבוריו. כמו שילדים נוהגים לומר היום: "הוא לא עושה חשבון לאף אחד". אם הורים נוהגים כטיפשים חסרי אחריות, ראויים הם שילדיהם, וגם אנחנו, נצחק מטיפשותם ומאנוכיותם. גם תוקפנות לא מוצדקת, גאווותנות, התנשאות ריקה, כל אלה מצחיקים לא פחות ממה שהם מפחידים, והגלגול לתכונות אלה עוזר להתגבר על הפחד מפניהן.

ולטר טרייר השלים את דמויותיו של אריך קסטנר על ידי איורים. הוא אייר את כל ספריו המוכרים. ואיוריו נדפסים גם במהדורות החדשות של אותם הספרים. דמויותיו של ולטר טרייר מצטיינות גם הן באותו הומור טוב ובאותה מורכבות של אופי שיש בתיאוריו של קסטנר. (2)

נקח לדוגמה את תמונתו של "אביה של לי" מתוך **אורה הכפולה** (תמונה 1). זהו מעין פורטרט של גבר צעיר בעל הבעה מתוחה, רצינית, אפילו קצת נוקשה. הוא לבוש בקפדנות ובאלגנטיות כראוי לאמן, מנצח, החושב את עצמו ל"גאון". צל כהה נח על ראשו ועל פניו ומוסיף לרצינות הבעתו. אך חלק אחר מפניו מואר כולו, ושפתיו חושניות ורכות, והתלתל המרדני המסתלסל על הפדחת מצחיק כל כך שאנו מתחילים להבין שמתחת לתלבושת הנוקשה אולי מסתתרת דמות רכה, שיש בה משהו מרדני, נערי ופרוע, ממש מצחיק, ביחוד כאשר מדובר במוזיקאי חשוב. וכזאת היא אמנם דמותו של האבא של לי ואביה של אורה.

באיוריו של טרייר אפשר להכיר את אופין של הדמויות אפילו מגבן, וזאת הודות לאופי המימטי של רישומי המצוינים, המאפשרים ביטוי רגיש של ניואנסים (תמונה 2).

אך לצערי כאן מגיע לסיומו שיתוף הפעולה הנפלא בין קסטנר לטרייר.

לספריו של קסטנר יש עומק רב יותר מאשר לאיוריו של טרייר. הם שייכים לזן הנדיר בספרות ילדים שיש בו משהו "על זמני". לדעתה של סלינה משיח יש בכתובה טובה, לכל הגילים, ממד של "על זמניות". ממד זה (של יצירה) נקבע לא בשל תכונות קבועות ובלתי משתנות, אלא דווקא בשל סגולת ההשתנות של היצירה, המשפטים, הדמויות והדימויים הבלתי נשכחים, שהם בעת ובעונה אחת קבועים ומשתנים, ונענים למטלות הקריאה החדשה, שמטילה עליהם תודעה תרבותית המשתנה תדיר. (3) כאלה הם אמנם ספריו של קסטנר. סיפורי מסופרים מן העמדה האוטנטית של ילד החווה את המציאות כמו משחק.

המשחק הדמיוני, ואילו המציאות, פועלים זה לצד זה בעולמו של הילד. לפעמים הדמיון עוזר לו לפתור בעיות שלא היה יכול להתמודד איתן באמצעות חשיבה לוגית בלבד.

גיבוריו "משחקים" כל הזמן. הם נעזרים במשחק כדי להתגבר על פירוד בין ההורים, על עוני, על מצב חברתי - פוליטי המוליך לאבטלה, אלימות חברתית ומלחמה. אלה נושאים "על זמניים" הממשיכים להעסיק אותנו בסוף המאה ה-20, כפי שהם הטרידו בני אדם גם במקומות ובזמנים אחרים. המשחק והדמיון הם עדיין "נשקו הסודי" של הילד המאפשר לו להתמודד עם המציאות הקשה.

קסטנר כלל בספריו הרהורים שנאמרים מנקודת ראותו של מבוגר, כדי להסביר לילדים שלא הכל כראוי בעולמם, כדי לשתף ילדים בהרהורים על המצב הקשה בו נתונה אירופה אחרי מלחמת עולם הראשונה, לעורר אותם לחשיבה אחרת, לאי השלמה עם הסדר המקולקל ואולי גם למלחמה בו.

הוא הזמין ילדים למחשבה על כל הנושאים.

"יש ילדים", כך טען: "שאוהבים להרהר על ענינים מופשטים... לעומת זאת יש ילדים שמוטב להם לאכול שלושה ימים רצופים רק דיסת קוקר, ובלבד שלא יטעמו את טעמן של שאלות מסוככות... חוששים הם שמא יתקמט מוחם הקטן והחמוד" (4).

לילדים "שאוהבים לחשוב" הקדיש קסטנר דברים בעלי אופי פילוסופי. לפעמים הדפיסם באותיות קטנות. אני זוכרת כיצד קראתי דברים אלה בהשפעת דברי ה"חנופה" של הסופר, כיצד התגאיתי בפני חברתי ביכולתי לקרוא גם דברים הנדפסים באותיות קטנות, במיוחד "לילדים חושבים". להפתעתי אני עדיין זוכרת גם את תכנם.

אני נזכרת בהתרגשות במשפטים הבאים: "האין אתם סבורים (ילדים) שאפשר היה להעביר את העוני מן העולם, אילו ידעו העשירים כבר בימי ילדותם, כמה קשה להיות עני? ... הסבורים אתם שיתכן הדבר? הרוצים אתם לקחת חלק בהגשמתו?" (5) או במקום אחר: "החיים קשים וזעומים, ואם לא יעזור בר המזל לביש - גדא, רע ומר יהיה סופו של עולמנו זה". (6)

קסטנר דיבר עם ילדים על הכל. לא רק על פוליטיקה וחברה, אלא גם על המשפחה, על קרייריזם ואגוצנטריות של הורים. הוא דיבר איתם על נישואין שאין בהם אהבה, על גירושין ומשמעותם לילדים, בקיצור על כל המתרחש בעולמם, כל מה שהם חייבים לשאת בחייהם, למרות שלא תמיד, או כמעט אף פעם, אין משתפים אותם בקבלת החלטות או בתכנון "סדרי עדיפויות".

מתוך הכבוד שרחש לילדים שיתף אותם בביקורתו על סופרי ילדים המנסים להציג את הילדות כתקופה ש"כולה מחמדים וממתקים". הוא טען בפניהם: "כיצד יכול אדם מבוגר לשכוח את ימי נעוריו, עד שביום בהיר אחד שוב לא ידע כלל, כמה עצובים ואומללים עלולים הילדים להיות?" (7) "אל תשלו עצמכם ואל תניחו לאחרים שישלו אותכם. לימדו לעמוד בפני צרות", הזהיר, "כתבו על לוח לבכם את

אשר אומר לכם: אמץ לב בלא פקחות אינו שוה פרוטה: ופקחות בלא אמץ לב כקליפת השום היא! בדברי ימי עולם אנו רואים תקופות הרבה, שבהן היו הטיפשים אמיצים והפקחים - מוגי לב. אלו ואלו לא הצליחו." (8)

קסטנר היה סופר דידקטי, לוחם. גם למבוגרים תיאר את ארצם באכזריות. הוא דרש מהם לחשוב על כך ואולי גם לעשות לשיפור המצב. בשיר: "הידעת את הארץ בה פורחים התותחים" (9) אמר:

הידעת את הארץ בה פורחים התותחים
לא שמעת? עוד תכיר, אם רק תמתין.
יש בה שדות דגן בשפע; גם פחם, ברזל ונחשת,
בתוך בתי-משרד בנויים כמו קסרקטין.
הידעת את הארץ? היא יכלה לחיות באושר;
היא יכלה לחיות באשר וכבוד.
יש בה שדות דגן בשפע; גם פחם, ברזל ונחשת,
ותבונת כפים, חריצות ועוד.

נשמות טובות תמצא שם, טהורות מאין כמותן; החרות אינה גדלה שם; היא קמלה בין החוחים.
גם גבורים יש, אבל לא כמות נכרת.
ובכל אדם שני שם מסתתר ילדון קטן
שמשחק בחילי עופרת.
אם בונים שם בית, הוא תמיד קסרקטין.
הידעת את הארץ בה פורחים התותחים?
לא שמעת? עוד תכיר, אם רק תמתין.

אך איוריו של טרייך לא ליוו את קסטנר בקטע זה של הדרך. הדבר נבע כנראה מאישיותו ומהשקפת עולמו. כקריקטוריסט בסימפליציסימוס העדיף לצייר פרסומות לשמפניה (תמונה 3) מאשר לעסוק בנושאים טעונים כמו רעב בגרמניה, או תחלואיה של אירופה, כפי שעשה למשל חברו באותו כתב העת, המאייר היינה (תמונות 4, 5). טרייך נשאר מאייר מוכשר, טוב לב ובעל חוש הומור, אך על המתרחש בברלין בין שתי מלחמות העולם לא סיפר באיוריו. מה שחסר בהם, איפוא, לדעתי אינו איפיון הדמויות כשלעצמן, שהוא מורכב ואותנטי, אלא סגנון הצגתן, ובייחוד ההקשרים שמתוכם ובתוכם הוא עיצב את הופעתם ואת תגובתם על סביבתם.

כילדה לא הספקתי לקרוא הרבה לפני פרוץ מלחמת עולם השנייה. המלחמה "תפסה" אותי ביום הראשון ללימודים בכיתה ב'. אחר כך לא היה בית ספר, לא היו ספרים, לא היה בית, ואפילו הורים. כאשר הייתי חייבת להתמודד לבד עם בעיות הישרדות לא קלות, הייתי מהרהרת לפעמים בכל אלה. לפעמים הייתי נזכרת בגיבורי הספרות שקראתי לפני המלחמה. הייתי נזכרת באמיל או באנטון או אפילו בפצפונת. כיון שלא היה לי עם מי להתייעץ הייתי שואלת את עצמי מה היו הם עושים במקומי, איך היו פותרים את הבעיה. בדמיוני הייתי שואלת אפילו את אריך קסטנר בעצמו, איך לנהוג בפקחות ובאומץ במציאות בה שולטים חוסר היגיון ואכזריות. איך להבחין בין הטובים לצבועים. מי הוא "אנטון", או

"יוסטוס"? במי אפשר להיעזר בעת צרה? מי היא גברת אנדכט או מר גרונדייס שעליהם אסור לסמוך! עד היום יש לי סיג ושיח עם גיבוריו של קסטנר, אך עם דמויותיו של ולטר טרֶיך אינני מוצאת עוד שפה משותפת. מה הוא ידע על העיר הגדולה, האלימה והמסוכנת? מה הוא ידע על ילדים עזובים ועניים?

היום מדבר אלי איורה של מירה פרידמן (תמונה 6). באיור זה משמשת מפת ברלין הקרועה כרקע למתרחש בסיפור. המכוניות האופייניות לשנות ה-20 וה-30, מתרוצצות ברחובותיה בלי שום חוק וסדר. פצפונת, הקבצנית - שלומיאלית, ניצבת במעין עיגול, לכודה בין הגברת אנדכט הזוממת לבין שאון העיר הגדולה. מי יודע מה היה עולה בגורלה של הילדה הטיפשונית ושל כל משפחת פוגה, אילולי אנטון "הפיקח" הניצב באומץ במרכז התמונה. אני "מתחברת" אל המפה הקרועה של העיר הזאת, אל הבלגן של רחובותיה. אמנם המפה היא של העיר ברלין, אך זאת יכלה להיות גם ירוסלב או קוסובו, או בלגרד או חלילה עיר אחרת...

אני מכירה עיר זאת, כי גם אני הייתי בתמונה הזאת, ונראה לי שכל קוראי ספרות ילדים בזמננו יוכלו לזכור את ילדותם כשיתבוננו באיור זה.

על רקע ילדתי נראות לי, איפוא, הדמויות של פרידמן אמינות יותר מאלה של טרֶיך. הן לבושות בבגדים של שנות ה-30, ומצוירות בסגנון כמו קוביסטי של אותה התקופה ואכן זהו הסגנון המתאים לתיאורי תהליכים של הפירוק, שקסטנר תיאר בספריו. אנטון החדש נראה אולי פחות חמוד מזה של טרֶיך, אבל הולם יותר את רקע תקופת חיינו: ילד בעל תושיה "אמיץ ופיקח" שאפשר לסמוך עליו לעת צרה.

מעניין האם גם אנטון היה אוהב את עצמו יותר באיורה של מירה פרידמן?

הערות ביבליוגרפיות

1. מנחם רגב - מהו סופר ילדים? **ספרות ילדים ונוער**, מרס 1999, עמ' 35-42.
2. גונן רות - וולטר טרייר אופטימיסט. **ספרות ילדים ונוער**, יוני 1992, עמ' 36-48.
3. משיח סלינה - **פיטר פאן, מייקל ג'קסון ושאלת מעמד ספרות ילדים**. מאזניים, ינואר 1995, עמ' 44-49.
4. אריך קסטנר - **פצפונת ואנטון**. הוצאת אחיאסף עמ' 4.
5. שם: עמ' 62-63.
6. שם: עמ' 71.
7. אריך קסטנר - **הביתה המעופפת**. הוצאת אחיאסף 1981, עמ' 8-9.
8. שם: עמ' 11-12.
9. אריך קסטנר - **הידעת את הארץ בה פורחים התותחים?** תירגם א. עוז. נדפס במוסף **ספרות לשבת**, מרץ 1999.

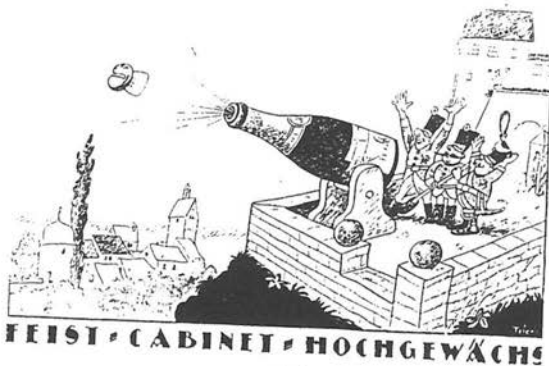
תמונה 2 - יוסטוס ותלמידיו

תמונה 1 - אבא של לי

תמונה 3
קריקטורה של
ה. היינה מ-1921
בסימפליצימוס
(כתב עת סטירי)
שם התמונה: קרן אור
מתחת לתמונה
ישנו כיתוב:
בגרמניה בכל זאת
הדברים מתקדמים.
מוצאים שוב מדי פעם
קרומי לחם באשפה."

תמונה 4
פרסומת של טרייר
באותו כתב עת.

7. Februar 1921

Preis 1.00 Mark

75. Jahrgang, Nr. 13

IMPPLICISSIMUS

Begründet von Alfred Langen und Fritz Heise

Zwei Jahre nach dem Weltkrieg

תמונה 5
שער כתב
העת הסטירי
סימפליציסימוס
מפברואר 1921
אירופה מוכת
"פרונקולוזיס"

תמונה 6
איור של מירה פרידמן לפצפונת ואנטון.
הוצג במסגרת תערוכה "מסיבת תה וטחנות רוח" בספרייה העירונית ברעננה